

ЕВОЛЮЦІЯ ДЕРЖАВНО-ЦЕРКОВНИХ ТА КАНОНІЧНИХ АКТИВ ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 3(38), с. 94–100

Розглядаються стан та співвідношення державно-церковних та канонічних актів у правовій системі Візантійської імперії. Правові колізії у церковно-канонічному праві визначені проблемою пріоритетності цих двох основних груп норм.

Система нормативно-правових актів Візантійської імперії має дещо розгалужений характер і включає в себе різноманітні підсистеми. Державно-церковні та канонічні акти займають тут окреме місце з огляду на їх значущість у державотворчих процесах. Водночас виникає ряд питань концептуального характеру, насамперед щодо співвідношення (узгодженості, домінування, пріоритетності) норм державно-церковного та канонічного (внутрішньоцерковного) права. Упродовж усього періоду існування системи візантійського права існувала проблема пріоритету цих двох основних груп норм, що викликало до життя правові колізії.

Проаналізуємо стан розвитку державно-церковних та канонічних актів та визначимо їх співвідношення у правовій системі Візантії.

Характеризуючи міру наукового розроблення проблеми, зазначимо наявність значної кількості праць, дотичних цій проблематиці. Насамперед зазначимо дослідження Н. Барабанова, О. Каждана, О. Ліпшиц, Є. Медведєва, М. Морозова, В. Сметаніна, Ф. Успенського, В. Ципіна, К. Хвостової. Вивчення питань церковно-канонічного права загалом та, зокрема, Візантійської імперії має проблеми методологічного характеру. Це зумовлено остаточною невизначеністю співвідношення та змістовного

наповнення понять “церковне право”, “канонічне право”, “державно-церковне право”, “церковно-канонічне право”. Вже далматинський єпископ Никодим розглядав канонічне право (на його думку, для Східної Церкви це були акти, видані до IX ст., які увійшли в канонічні збірники) як складову церковного права. До церковного права він включає й акти Церкви, видані згодом, а також закони та інші державні акти, які мали обов’язковий характер для Церкви [27, 10]. На нашу думку, такий розрив між актами, які були кодифіковані до IX ст., та наступними актами церковних інститутів Візантії (рішеннями Вселенських та помісних соборів, рішеннями та розпорядженнями патріархів, митрополитів, єпископів, Синоду тощо) штучний. Натомість рішення органів державного управління щодо Церкви істотно відрізняються від канонічних актів і становлять підсистему церковного (державно-церковного) права, яка, у свою чергу, разом з канонічним правом об’єднується в систему церковно-канонічного права. Вже В. Сметанін зауважував відмінності між церковним і канонічним правом, оскільки церковне право санкціонувалося імператором, тоді як канонічне — Церквою [40, 63]. На питанні першості канонічного/світського права ранньої Візантії зупинився А. Митрофанов [24], визначаючи ці дві групи норм права як цілком

самостійні підсистеми системи церковно-канонічного права.

В. Бенешевич (1874–1937), розглядаючи й аналізуючи Номоканон у 14 титулах, відзначає творчий характер пам'ятки. На його думку, вільне живе прагнення до вдосконалення має бути визнано характерною особливістю роботи цього періоду над збіркою XIV титулів і збіркою правил. Дослідник підкреслює, що діяльність над упорядкуванням пам'ятки була здійснена усередині Церкви [5, VIII]. В. Бенешевичу належать публікації важливих джерел канонічного права — Синагоги в 50 титулів Іоанна Схоластика і Синтагми в XIV титулів. Дослідник ставив перед собою завдання з'ясувати повну відсутність імператорських новел з церковних справ у цих пам'ятках [44, 29]. Л. Костогризова Ісагогу (Епанагогу) та Василіки розглядала як законодавче втілення ідеалу церковно-державних відносин у Візантійській імперії. Дослідниця цілком слушно визначає доцільність вивчення норм, які регулювали взаємини держави і Церкви у державі ромеїв з огляду на унікальність останньої. Церковно-державні взаємини вона вивчала саме крізь призму (аналітичний огляд) законодавства імператорів, намагаючись з'ясувати причини появи тих чи інших законів. З цією метою вона здійснила системний аналіз законодавства візантійських імператорів IV–X ст., визначила місце церковного законодавства у Візантійській правовій системі, особливості та основні етапи його еволюції, вплив на правові системи сусідніх держав і народів [16]. Шарль Діль цілком слушно розглядав особливості церковно-канонічних норм у контексті системи державного управління Візантійської імперії [10; 11].

На потрійній єдності державних і церковних настанов, а також пізньої античної правової традиції наголосила К. Хвостова, розглядаючи їх у контексті розуміння візантійцями соціально-економічних процесів у пізній Візантії XIV–XV ст. [43, 5].

За твердженням А. Митрофанова, канонічне право Східної Церкви було загалом кодифіковано та юридично інтерпретовано упродовж IV–XI ст. Кодекси канонічного

права східних нехалкідонських церков він згадує лише побіжно у контексті впливу Східної Церкви. На його думку, Трулльський Собор 692 р. повністю затвердив перелік канонічних актів, які сформували право Східної Церкви, і додав до нього нові 102 церковні правила. Згодом цей корпус був доповнений постановами II Нікейського Собору 787 р. і константинопольських фотіанських соборів другої половини IX ст. А. Митрофанов звернув увагу на особливості регламентування допуску рабів і колонів-адскриптиців до єпископату в канонічному праві та законодавстві Юстиніана [20; 21], нормативного регламентування сімейного статусу кліриків у ранньому візантійському законодавстві [22, 6–8], їхній соціальний статус [23].

Певні аспекти висвітлював у своїх працях і автор цього дослідження, характеризуючи державно-церковні й канонічні акти у загальному масиві джерел із церковно-правової історії Візантії [30], особливості нормотворчої діяльності Східної Церкви [37], акти щодо церковного і монастирського землеволодіння [38], адміністративно-судових привілеїв Східної Церкви [28; 29]. Нами розглядалося і нормативно-правове регулювання окремих церковних інститутів [36], інституту єпископа [31] та монастиря [34]. Предметом окремого дослідження стали й нормативно-правові акти щодо єретиків наприкінці IV–XI ст. [32].

Нормативно-правові акти в системі церковно-канонічного права могли бути канонічного, церковного (державно-церковного) та змішаного характеру. Важливе значення як джерело з історії формування системи церковно-канонічного права мають рішення і постанови вселенських та місцевих соборів [4; 33].

Канонічне право також відображено у постановах патріархів [14, 6]. Нормотворчою інстанцією виступає єпископ, однак сфера діяльності його актів обмежується підпорядкованою єпархією. Канонічна нормотворчість поступово витіснила зі сфери діяльності християнських громад звичаєві норми [44, 42–44].

З розвитком церковно-канонічного права як цілісної системи посилюється потре-

ба у її кодифікації. Кодифікація мала місце як усередині канонічного, так і державно-церковного права. З часом посилюються спроби провести спільну кодифікацію обох підсистем, упорядкувавши та узгодивши дію норм обох підсистем права. Її наслідком мала бути поява актових збірок змішаного (церковно-канонічного) характеру, куди входили як канонічні акти, так і рішення, розпорядження, накази імператорів у церковній сфері. Це було зумовлено доцільністю спрощення її практичного застосування. Відповідно, змішані збірки отримали назву номоканони (з грецької νομοι — закони і κανονες — канони) [44, 88].

Спеціальної уваги заслуговує діяльність комісії під головуванням Трибоніана, створеної за дорученням імператора Юстиніана. Її головне завдання полягало в узгодженні двох потоків правотворчості — законодавчої діяльності імператорів і праць класичних юристів в єдину збірку нормативних актів, придатних для практичного застосування. Робота проходила в кілька етапів і тривала упродовж 529—534 рр. У структурному плані створеної комісії Зведення складалося з кількох частин. Його центральну частину займали Дигести (Пандекти). Вони були підготовлені комісією у складі 15 осіб, куди включили 4 професори (Теофіл, Кратин, Дорофей і Анатолій), які представляли Константинопольську і Берітську академії, й 11 адвокатів. Усього в Дигестах 7 частин і 50 книг, які поділяються на 432 титули і 9123 фрагменти з наведенням імені кожного юриста і назви його твору. Дигести були опубліковані 16 грудня 529 р. і за два тижні були введені у дію [17, 180—181]. Цитування Дигесту нами здійснюється за зразком, здебільшого прийнятим у юридичній літературі — спочатку буква D (Digesta), згодом номер книги, титулу, фрагмента, параграфа (наприклад D.1.1.1.2) [8; 9]. Кодекс Юстиніана вийшов першим виданням, яке не дійшло до нас, у квітні 529 р. і другим — у листопаді 534 р. Він складався з 12 книг і містив 4,6 тис. конституцій римських імператорів. Раніша від усіх (Конституція Адріана) датується 117 р. н. е., найпізніша (Конституція Юсти-

ніана) — 5 листопада 534 р. Згодом у Зведення стали включати Новели — імператорські акти, видані Юстиніаном після другої редакції кодексу (534 р.). У більшості Новел вирішувалися питання державного і церковного управління. Ці новели збиралися, систематизувалися і видавалися за наступників Юстиніана [17, 181—182]. Ареал поширення дій цих новел міг відрізнитися — від конкретного регіону до всієї імперії. Показовою у цьому плані є VII Новела Юстиніана від 535 р. Сфера її чинності охоплювала як столицю та сусідні міста, так і провінції — Схід, Іллірик, Єгипет, Лікаонію, Лікію, Африку, а також західні області — “від Стародавнього Риму до кордонів океану”. Закон поширювався на церкви, які були у підпорядкуванні єпископів та інших патріархів, тобто був всеохоплюючим [42, 268].

Упродовж усього періоду існування системи візантійського права існувала проблема пріоритету серед двох його основних груп норм (законів і канонів), що породжувало чисельні правові колізії [40]. Відповідно, не завжди належна увага приділялась світському праву, яке регламентувало діяльність Церкви. Крім того, маловивченим залишається вплив пізньоантичних правових актів [2]. Пізньоантична правова традиція постійно впливала на творчий синтез законів і канонів. Така потрійна єдність знайшла свій вираз у підписі імператора Мануїла Комнина, присвяченій питанням шлюбу й адресованій Патріарху Михаїлу III Анхіальському [43, 5]. В основі юридичної пам’ятки, виданої Хараламбосом Папастатисом, лежить збірка звичаєвого права Церкви перших чотирьох століть її існування, звичаїв пастирської практики [19].

123-тя Новелла Юстиніана (*De diversis ecclesiasticis capitibus*) регулює внутрішньо-церковну діяльність: порядок обрання та рукоположення на єпископа, розмір відповідних внесків, церковне судочинство, віковий ценз єпископів та кліриків, устрій монастирів [44, 84]. Візантійські нормативно-правові акти, зокрема Кодекс Юстиніана, стали важливою складовою західноєвропейської правотворчості [15, 126]. Окремо було видано Еклогу, візантійське законодавче зведення

VIII ст. [46]. Ідея божественного походження імператорської влади звучить у преамбулі Еклоги серед ключових параметрів легітимності цього владного інституту [45, 30]. Увага інститутові Патріарха приділена, поряд з імператором та іншими посадовими особами, і в Епаназі (титули 2–7). Згодом йшлося про посади інших священнодіючих (титули 8–10) [1, 26].

Канонічне право відображено і в творах різних каноністів, серед яких виокремлюють Іоанна Апокавка і Димитрія Хоматіана, які мешкали у XIII ст. До юридичних творів слід зарахувати анонімний трактат “Про посадових осіб Константинопольського двору і про посади Великої Церкви”, які помилково приписували куропалату Георгію Кодіну (твір Псевдо-Кодіна). Складений у середині XIV ст., трактат є джерелом для вивчення візантійської адміністрації [14, 6–7; 33]. Канонічні акти торкаються інших сфер суспільного життя. Так, збірка канонічного права, складена Властарем у 1335 р., стосується випадків шлюбів між рабами [6, 48]. Формування інституту приватної власності в аграрній сфері, яке було вкрай актуальним для монастирського і церковного землеволодіння, відображує “Землеробський закон”, який дійшов до нас у різних версіях [18].

Дія норм державно-церковного і канонічного права спрямовувалася на формування у Візантійській державі адекватної внутрішнім та зовнішнім викликам і загрозам правової системи. Підвищення ефективності, насамперед психологічної, норм права тісно пов'язано з діяльністю щодо формування у візантійському суспільстві потреби у самовихованні, самовдосконаленні. Не випадково Церкві тут відведено провідну роль. Її метою є формування у людини стійкої потреби в конструктивному самоаналізі, пошуку оптимальних форм і шляхів соціально-позитивної самореалізації, гармонічна реалізація у соціальному та правовому середовищі. Не випадково окремі канонічні акти прямо направлені на закріплення соціально адекватного комплексу мотивів, певних життєвих цінностей і потреб, причому як у середовищі кліру, так і широкого загалу. Висока ефективність

права невіддільна від духовного здоров'я суспільства і окремої особистості [12, 34–36]. Тому з поглибленням кризових явищ у візантійській державі дієвість окремих актів поступово знижується, втрачається контроль державних інститутів за дотриманням їх чинності. Це викликало спробу влади виробити нові збірки норм, упорядкувати старі, використати положення звичаєвого і канонічного права як чинники легітимізації правового простору.

Серед низки нормативно-правових актів візантійської влади, які ілюструють її ставлення до Церкви — укази імператорів щодо надання різноманітних пільг Церкві, розпорядження різних чиновників щодо об'єднання монастирів [26, 126]. Так, декрет Юстиніана з золотою печаткою надавав привілеї монастирю Святої Катерини на Синаї [7, 75]. Різноманітні акти, які передбачають надання привілеїв адміністративно-судового та фінансово-податкового характеру, дають нам можливість визначити особливості еволюції інституту екскурсії [35]. На XIII ст. припадає архів богородичного монастиря Лемвіотисси, що був розташований біля Смірни. Першою половиною XIV ст. датується основна маса актів з архівів різних афонських монастирів (Хіландарського, Зографського, Івірського, Ватопедського, Русичського), картулярій Менікейського монастиря [14, 5]. Важливе значення мають монастирські статути. Поряд з конкретними соціально-економічними та політико-правовими здобутками Церкви й окремих монастирів вони фіксують загальну ситуацію, боротьбу різноманітних угруповань усередині Візантійської православної Церкви. Так, у Статуті, наданому в 1406 р. імператором Мануїлом II Палеологом монахам Афонської гори, говориться, що в її обителях “зневажена більша частина правил іночого життя з огляду на безладдя часу і справ” [39, 89]. Серед пізньовізантійських типіків можна виділити статут Михаїла VIII Палеолога для монастиря Святого Димитрія [14, 7]. Статути писали засновники монастирів. Такий типік поділявся на дві частини — літургічну і дисциплінарну (пролог). Остання знайомить

нас як з внутрішнім розпорядком монастиря, так і з історією його зовнішнього життя. У типіці Пакуріана міститься тільки пролог [3, 63–64]. У Статуті, написаному Михаїлом Аталіатом у 1077 р. для монастиря Всемилоствитого Спаса у м. Редесто (Македонія), викладалися норми щодо внутрішнього устрою монастирів, монастирської власності, насамперед нерухомості, прибутків та видатків [41, стлп. 147]. Евергетидський Статут передбачав щомісячний несподіваний обшук монастирських келій. Відповідні дії і перевірки передбачав Статут Ніла Тамасійського [13, 55].

Окремо відзначимо кадастрові описи — практики (описи земельних володінь з метою їх оподаткування). Якщо хрисовули відображають публічно-правові відносини між центральною владою та окремим монастирем як власником, користувачем чи розпорядником певної території чи привілею, то практики дають нам можливість визначити особливості податкової організації монастирського володіння [25, 6–7].

Отже, аналіз наявної наукової літератури та джерел державно-церковного і канонічного права Візантії дає підстави стверджувати про їх репрезентативність для неупередженого й комплексного вивчення їх як цілісної системи. Це дає можливість простежити у Візантійській імперії загальний хід формування системи церковно-канонічного (державно-церковного і канонічного права), а також її особливості. Автор визначає церковно-канонічне право як умовний термін для спільного позначення державно-церковних актів (актів органів державної влади Візантії щодо Церкви) та канонів (рішень церковних органів (інституцій) — Соборів, Патріарха, синодів, єпископів).

У системі державно-церковного і канонічного права Візантії окреме місце займають нормативно-правові акти, спрямовані на регламентацію діяльності Церкви, закріплення за нею конкретних фінансових (податкових) і адміністративно-правових (судових) привілеїв. Їх умовно можна поділити на державно-церковне законодавство (акти органів державної влади, що регламентували

права та обов'язки церкви, насамперед Константинопольського Патріархату) і канонічні акти (прийняті церковними інституціями). Ці акти засвідчують існування системи державно-церковного і канонічного права Візантії, яка регламентувала діяльність як церковних, так і світських установ, творчо розвинула пізньоантичну правову традицію, інтегрувавши в сутність базових інститутів християнські цінності. І державно-церковні, і канонічні акти могли мати як локальний, так і загальний характер. Тривала постійна кодифікація державно-церковних та канонічних актів, наслідком якої стала поява різноманітних збірок.

Потребують додаткового дослідження питання, пов'язані з поглибленням регіональних особливостей дії норм державно-церковного і канонічного права, особливості розширеного коментування візантійських правових збірок.

Література

1. Азаревич Д. История византийского права. — Ярославль: Тип. Г. В. Фальк, 1877. — Ч. II. — С. IV+IV+176 с.
2. Астапенко П. Н. Римское императорское законодательство IV века о церкви и формирование канонического права: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — М.: Юрид. ин-т МВД РФ, 1999. — 189 с.
3. Арутюнова В. А. К вопросу об “*ἀνυπότοι*” в “Типике” Григория Пакуриана // ВВ. — Т. XXIX. — 1968. — С. 63–76.
4. Барабанов Н. Д. Трулльский собор и проблема народной религиозности в Византии // Византия: культура и трансляция культур: Тез. докл. IX науч. Сюзюмовских чтений (24–27 авг. 1997 г.) // Отв. за вып. А. И. Романчук. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т, 1997. — С. 3–5.
5. Бенешевич В. Н. Канонический сборник XIV титулов со второй четверти VII века до 833 г. К древнейшей истории источников права греко-восточной церкви. — СПб., 1905. — XIII+334 с.
6. Браунинг Р. Рабство в Византийской империи (600–1200 гг.) // ВВ. — Т. XIV. — 1958. — С. 38–55.
7. Геростергиос А. Юстиниан Великий — император и святой / Пер. с англ. М. Козлова. — М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2010. — 448 с.
8. Дигесты Юстиниана: Избранные фрагменты // Пер. и прим. И. С. Петерского; отв. ред. Е. А. Скрипилев. — М.: Наука, 1984. — 456 с.

9. *Дигесты Юстиниана*. — Т. I. — Книги I — IV: Пер. с лат. / Отв. ред. Л. Л. Кофанов. — М.: Статут, 2002. — 584 с.; Т. 2. — 2003. — 622 с.; Т. 3. — 2003. — 780 с.; Т. 4. — 2004. — 780 с.; Т. 5. — Полутом 1. — 2004. — 613 с.; Т. 5. — Полутом 2. — 2004. — 601 с.
10. Диль Ш. Юстинианъ и византийская цивилизация в VI веке: Пер. с франц. — СПб., 1908. — XXXIV + 687 с.
11. Диль Ш. Основные проблемы византийской истории: Пер. с франц. и предисл. Б. Т. Горянова; под ред. С. Д. Сказкина. — М.: Гос. изд-во иностр. лит., 1947. — 184 с.
12. Жинкин С. А. Эффективность права: антропологическое и ценностное измерение: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. — 12.00.01 / Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2009. — 41 с.
13. Каждан А. П. Византийский монастырь XI—XII вв. как социальная группа // ВВ. — Т. 31. — 1971. — С. 48—70.
14. Каждан А. П. Источники / А. П. Каждан // История Византии. — В 3 т. — Т. 3 // Отв. ред. Г. Г. Литаврин. — М.: Наука, 1967. — С. 5—14.
15. Казбекова Е. В. Вклад Иннокентия IV в развитие канонического права XIII в. (на материале новелл) // СВ. — Вып. 64. — М.: Наука, 2003. — С. 105—126.
16. Костогрызова Л. Ю. Эволюция церковно-государственных отношений в Византии в законодательстве императоров IV — начала X в.: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. — Екатеринбург: УГЮА, 2007. — 215 с.
17. Кучма В. В. Государство и право Древнего мира и Средних веков: В 2 ч. — Волгоград: Изд-во Волгоградского ун-та, 2001. — 548 с.
18. Липшиц Е. Э. К истории “Земледельческого закона” в Византии и в средневековых балканских государствах // ВВ. — Т. XIX. — 1968. — С. 53—62.
19. Медведев И. П. Заметка о двух греческих юридических рукописях из ленинградских собраний // ВВ. — Т. 52. — 1991. — С. 136—140.
20. Митрофанов А. Ю. Каноническое право и законодательство Юстиниана о допуске рабов и колонवादскриптицев в епископат // История и культура средних веков: актуальные проблемы: Тез. докл. XXI межвуз. конф. студ., аспирантов и мол. ученых 26—30 ноября 2001 г. — СПб., 2002. — С. 3—4.
21. Митрофанов А. Ю. Практика епископского поставления по законодательству Юстиниана Великого // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы: Мат. 12 междунар. конф. мол. ученых 27—30 декабря 2001 г. — СПб., 2001. — С. 384—394.
22. Митрофанов А. Ю. Ранневизантийское законодательство IV—V вв. о семейном статусе клириков // Средневековая Европа: Проблемы истории и культуры: Тез. докл. ежегод. межвуз. конф. “Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков”, 2002—2004 гг. — СПб., 2006. — С. 6—8.
23. Митрофанов А. Ю. De statutis clericorum: социальный статус клириков в ранней Византии IV—VI вв. по правовым источникам // Человек, природа, общество. Актуальные проблемы. Мат. 13 междунар. конф. молодых ученых 26—30 декабря 2002 г. — СПб., 2002. — С. 338—350.
24. Митрофанов А. Ю. Ecclesia in republica aut res publica in ecclesia: Проблема первенства канонического и светского права в ранней Византии // Средневековая Европа: Проблемы истории и культуры: Тез. докл. ежегод. межвуз. конф. “Проблемы социально-политической истории и культуры средних веков”. 2002—2004 гг. — СПб., 2006. — С. 75—77.
25. Морозов М. А. Монастыри средневековой Византии: Хозяйство, социальный и правовой статусы. — СПб.: СПбГУ, 2005. — 174 с.
26. Науменко В. Е. К вопросу о церковно-административном устройстве Таврики в VIII—IX вв. (по данным Notitiae episcopatum) // АДСВ. — Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2003. — Вып. 34. — С. 123—145.
27. Никодим. Православное церковное право / Пер. с серб. Мил. Г. Петровича / Никодим. — СПб., 1897. — IX+708 с.
28. Омельчук В. В. Адміністративно-судові привілеї Візантійської православної Церкви // Судова апеляція. — 2013. — № 1 (30). — С. 29—36.
29. Омельчук В. В. Адміністративно-судові та фінансово-податкові привілеї візантійських монастирів // Фінансове право. — 2013. — № 2 (24). — С. 42—46.
30. Омельчук В. В. Джерела з церковно-правової історії Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — № 1. — С. 22—27.
31. Омельчук В. В. Інститут єпископа у системі церковно-канонічного права Візантії: судові та правозахисні функції // Наук. праці НАУ. — Юрид. вісн.: Повітряне і космічне право. — 2013. — № 1 (26). — С. 34—38.
32. Омельчук В. В. Нормативно-правові акти проти єретиків у структурі норм церковно-канонічного права Візантійської імперії (кінець IV—XI ст.) // Держава і право. — 2013. — Вип. 59. — С. 48—55.
33. Омельчук В. В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2012. — Вип. 6. — С. 17—21.
34. Омельчук В. В. Особливості еволюції правового статусу монастирів у Візантійській імперії // Університетські наукові записки: Часопис ХVІІ. — № 1 (45). — 2013. — С. 36—42.
35. Омельчук В. В. Податкові та адміністративні привілеї церкви і монастирів Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2012. — Вип. 5. — С. 52—54.
36. Омельчук В. В. Порядок регламентування діяльності окремих церковних інститутів у правовій системі Візантійської імперії // Наук. записки Ін-ту законодавства ВР України. — 2013. — Вип. 2. — С. 23—28.
37. Омельчук В. В. Церковна ієрархія та нормотворчість у Візантійській імперії // Правничий часопис ДонНУ. — 2012. — № 2. — С. 232—240.

38. Омельчук В. В. Церковно-монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії // Підприємництво, господарство і право. — 2013. — Вип. 2 (206). — С. 7—11.
39. Сметанин В. А. О специфике перманентной войны в Византии в 1282—1453 гг. // АДСВ. — Свердловск, 1973. — Вып. 9. — С. 89—101.
40. Сметанин В. А. Узловые проблемы византийского права // АДСВ. — Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. — Вып. 30. — С. 62—64.
41. Соколов И. Атталиат Михаил // Православная богословская энциклопедия: Под ред. А. П. Лопухина. — Т. 2. — Петроград, 1901. — Стлп. 143—148.
42. Удальцова З. В. Церковная политика Юстиниана. Народно-еретические движения в империи // История Византии. — В 3 т. — Т. 1 / Отв. ред. З. В. Удальцова. — М.: Наука, 1967. — С. 267—281.
43. Хвостова К. В. Социально-экономические процессы в Византии и их понимание византийцами-современниками (XIV—XV вв.). — М.: Наука, 1992. — 191 с.
44. Цыпин В. Курс церковного права: Учеб. пособие. — Клин: Христианская жизнь, 2004. — 703 с.
45. Чичуров И. С. Политическая идеология Средневековья (Византия и Русь). — М.: Наука, 1991. — 176 с.
46. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века: Пер. и коммент. Е. Э. Липшиц. — М.: Наука, 1965. — 225 с.

Відзначено репрезентативність для неупередженого і комплексного вивчення як цілісної системи наявної наукової літератури та джерел державно-церковного і канонічного права Візантії, що дає можливість простежити у Візантійській імперії загальний хід формування системи церковно-канонічного (державно-церковного і канонічного права), а також її особливості. Запропоновано визначати церковно-канонічне право як умовний термін для спільного позначення державно-церковних актів (актів органів державної влади Візантії щодо Церкви) та канонів (рішень церковних органів (інституцій) — соборів, Патріарха, синодів, єпископів).

Отмечена репрезентативность для беспристрастного и комплексного изучения как целостной системы имеющейся научной литературы и источников государственно-церковного и канонического права Византии, что дает возможность проследить в Византийской империи общий ход формирования системы церковно-канонического (государственно-церковного и канонического права), а также ее особенности. Предложено определять церковно-каноническое право как условный термин для общего обозначения государственно-церковных актов (актов органов государственной власти Византии относительно Церкви) и канонов (решений церковных органов (институтов) — соборов, Патриарха, синодов, епископов).

Representativeness marked for an impartial and comprehensive study as an integrated system available scientific literature and sources of state and church and Byzantine canon law, which allows to trace the Byzantine Empire general course of formation of church canon (church-state and canon law) and its characteristics. Proposed to define church canon law as a suspended sentence for common designation of church-state acts (acts of public authorities on Byzantine Church) and canons (church making bodies (institutions) — cathedrals, the Patriarch, synods, bishops).

Надійшла 6 серпня 2013 р.